

תפקוד השפה בכיתובי מצבות במגזר החרדי: בית העלמין בצפת כמקרה מבחן

ניקולא אורבך-יוזגוף ולי כהנר

תקציר

הנצחת זכר הנפטרים, במטרה לחלוק כבוד למת ולהנציח את זכרו, היא תופעה נפוצה בחברה היהודית מקדמת דנא. זוהי תופעה עתיקה שאזכורים לה מופיעים כבר במקרא ושהונהגה והתפתחה מדור לדור בכלל קהילות ישראל. בהנצחת הנפטר באמצעות מצבה יש משום מתן קיום נצחי לנפטר, אך גם משום קידום אידיאלים ורעיונות לאומיים, חברתיים, דתיים ותרבותיים. להנצחת הנפטר באמצעות מצבה ישנו תפקיד פונקציונלי בחיזוק הזהות של החברה ובגיבושה. באמצעותה מועברים מדור לדור מיתוסים, ערכים חינוכיים וחברתיים, ומונחים יחסי כוחות ומעמדות בתוך החברה.

מחקר זה מתמקד בדפוסי ההנצחה החרדית בבית העלמין בצפת ובייחודיותם בהתייחס להבדלים הקשורים במגדר, עדה, שיוך לזרמים חרדיים ולשינויים שחלו בהם לאורך השנים. נמצא כי בכיתובים על מצבות הנפטרים חלו לאורך השנים שינויים התלויים בהתפתחויות החברתיות, התרבותיות והדתיות שהתחוללו בארץ. זאת ועוד, בכל הכיתובים הוטמעו אידיאלים תורניים ורוחניים הנתפסים בחברה החרדית כנשגבים, כאשר על מצבותיהם של הנפטרים האשכנזים, אידיאלים אלו הודגשו והורחבו יותר ואילו בקרב מצבותיהן של הנפטרות הם תומצתו והוגבלו לאוסף תכונות מצומצם. בנוסף, נמצאו סממנים להדרת נשים מהכיתובים על מצבותיהן ומצבות בניהן ובעליהן לטובת קידום מוטיבים תורניים. להבדיל, בכיתובים על מצבות של נפטרים ספרדים נמצא כי המנציחים נקטו בגישה סובלנית יחסית ביחס לנוסח ההנצחה ולתכניו, דבר הבולט הן במצבותיהן של הנפטרות והן במצבותיהם של הנפטרים.

מילות מפתח: חרדים, הנצחה, בית העלמין בצפת, מצבות

מבוא

סוציולוגים, גיאוגרפים ואנתרופולוגים, התחקו אחר דפוסי התרבות של חברות ועמים ומקומו של הפרט באמצעות כיתובי המצבות. אלה החלו להתקבל כמקור לגיטימי לניתוח ולהבנת תופעות תרבותיות, חברתיות, דתיות, לשוניות, פוליטיות, מגדריות וכלכליות (Borg, 1991). בהקשר הישראלי, חקר שפת ההנצחה התפתח עם קום המדינה במקביל לתכנון ולהקמתן של מאות אנדרטאות לזכר חללי המלחמות ולזכר קורבנות השואה. העיסוק בנרטיב ההנצחה הלאומי (שואה וחללי מלחמות) וחיוניותו להבנת מקום ההנצחה במרחב ובחיי החברה, דחק למשך תקופה ממושכת את העיסוק בשפת ההנצחה האישית, כפי שבאה לידי ביטוי בכיתובים על מצבות של נפטרים (סיוון, 1991; עזריהו, 1995; 1998; בר-און, 2000; כ"ץ, 2007; Baume, 1995).

בשנות התשעים של המאה העשרים החלו היסטוריונים, סוציולוגים וגיאוגרפים ישראלים לחקור מצבות אישיות בקהילות יהודיות במזרח אירופה, בבלקן ובארצות המגרב במטרה ללמוד על התא המשפחתי היהודי, על מעמד האישה ועל החברה היהודית ומאפייניה הדמוגרפיים (מנדלבאום, 2002; גרטנר, 2004; Rosen, 1994; Miller, 2005). כאשר דנים באפיונם של יהודי מזרח אירופה, מדובר במנעד רחב שקשה להכפיפו תחת מטרייה מינוחית אחת (זלקין, 2002; שטמפר, 2005; סמט, 2005; בקון ואחרים, 2008), בכדי לפצח את הממדים ההיסטוריים-התודעתיים המסתתרים מאחורי כיתוב כזה או אחר בתוך מה שהכותבים מכנים "שפת המצבות". לכך מתווספות גם אבחנות מהותיות בין הקבוצות האשכנזיות לבין הקבוצה החרדית הספרדית, שחור מחצבתה התגבש מתוך עולמות תוכן ותרבות אחרים והתכנס לתוך היהדות החרדית בשלב מאוחר יותר (ליאון, 2009).

במקביל, ובמידה מסוימת אף בהשפעת המחקר על קברי היהודים בגולה, שביטא תפיסות נוסטלגיות ורומנטיות, החל להתפתח, בעיקר למן ראשית שנות האלפיים, מחקר על דפוסים ומאפיינים של כיתובי מצבות מתקופת היישוב העברי (1882-1947), על כיתובי מצבות מבתי הקברות במושבה כנרת ובבית העלמין "טרומפלדור" שבתל-אביב (צור, 1999; 2005; עזריהו, 2005; פוגלמן, 2011), ועל כיתובי מצבות מקומיות ופרסונליות בנות-זמננו המזוהות עם קבוצות שונות בחברה בישראל (כגון דרוזים, בני קיבוצים ועולים מברית המועצות לשעבר) (בר-גל ועזריהו, 2005; שילר ויזרעאל, 2005). ברם, שפת ההנצחה בכיתובים על מצבות של נפטרים חרדים בישראל לא זכתה לתשומת לב מחקרית, וטרם נבחנו המגמות שחלו בו לאור השינויים החברתיים, ההיסטוריים והתרבותיים שמהם הושפעה חברה זו (בר-גל ועזריהו, 2005). במאמר זה נבחנים לראשונה דפוסייה של שפת ההנצחה החרדית בכיתובי המצבות שמצויות בבית העלמין בצפת.

רקע תיאורטי

בהגדרתה היסודית ביותר, הנצחה היא מתן קיום נצחי למאורע או לאישיות שחלפו מן העולם באמצעות ביטוי פיזי (מצבה, אנדרטה, לוח זיכרון), או רעיוני-רוחני (תפילה, טקס, כרזה, שיר), במרחב ובחיי החברה (מוזס, 1984; שמיר, 1996; בר-גל ועזריהו, 2005). ההנצחה שימשה ומשמשת כלי שבאמצעותו חברה קובעת מה ייזכר ומה יישכח, מה יודגש ומה יימחק, ועל כן סממניה ומאפייניה משתנים מעם לעם וממרחב למרחב בהתאם לנטייתיהם החברתיות, הפוליטיות, הדתיות והאידיאולוגיות של המנציחים. בשל יכולתם של המנציחים לקבוע כיצד ובאיזה אופן יונצחו מאורעות ופרטים בחברה מסוימת, טמונים בהנצחה משקעים ושרידים פוליטיים, דתיים ואידיאולוגיים העשויים ללמד על הזהות האינדיבידואלית והקולקטיבית, ובאותה עת על האידיאלים והרעיונות שאותם החברה בחרה להנציח באמצעות הנצחת המאורעות והנפטרים (Baume, 2005).

הנצחה ושפת ההנצחה במצבות

בהשוואה ליתר דרכי ההנצחה, הנצחת נפטרים באמצעות מצבות הינה תופעה עתיקה יומין בחברה האנושית שתכליתה חלוקת כבוד לנפטר והנצחתו על-ידי מתן ביטוי פיזי במרחב לאובדנו. בעת העתיקה נלוו לקבורה במצבות גם סממנים פולחניים ויוחסו לה סגולות ותכונות מאגיות שנתפסו כמסייעות בעתות משבר ומצוקה. בחברה היהודית, הקמת מצבות הייתה מקובלת, יש לה אזכורים במקרא ובתלמוד, והתפתחו סביבה דיונים ערים בנוגע לאופן הקבורה, מקומה ודיניה (שילר ויזרעאל, 2005). בימי הביניים התפתחו דפוסים ונוהגים שונים הקשורים בהנצחת נפטרים. כך למשל, נאסר לסירוגין נוהג העלייה לקברי צדיקים, נאסרה קבורת גבר לצד אישה (אלא אם כן היו נשואים זה לזה),¹ ונאסר על המנציחים לעצב דמויות על מצבות אשכנזיות.² עד למאה השמונה-עשרה, רווח הנוהג בקהילות יהודיות לציין באופן תמציתי את שם הנפטר, את שם אביו ואת שנת פטירתו. בחלק מן המקרים, צוין רק שם הנפטר בלא כל אזכור נוסף. שינוי של ממש בהנצחת הנפטר החל עם עליית החסידות במזרח אירופה ועם העלייה בחשיבותו ובמקומו של הפרט בחברה היהודית.³ כתוצאה משני תהליכים אלו, נוספו לשם הנפטר תאריך בעל משמעות דתית-תורנית או ייחוס למנהיג רוחני בעל שיעור קומה. לעתים נוספו לשמות הנפטרים תואריהם התורניים והוזכרו בקצרה תכונותיהם החיוביות המרכזיות שהיו בבחינת כתב הסנגוריה בפני האל (שם).⁴ קיימים הבדלים מהותיים בין מצבות של נפטרים מן הזרם החסידי, לבין אלה המצויות במרחב התרבותי-היהודי-הליטאי. אלו באים לידי ביטוי בעיקר בעיצוב ובכיתוב. הבדלים אלו מקורם ביחס השונה למוות בשתי תרבויות יהודיות אלו (זלקין, 2000 ; 2002 ; גרטנר, 2004). במצבותיהן של נשים בולטות בהיעדרן התכונות התורניות, נעדרים מהן תוארי הכבוד והרחבת הטקסט ההנצחתי לטובת שיוך הנפטרת לדמות רוחנית. מנגד, בולטים בנוכחותם אזכורי הדמויות הגבריות המרכזיות בחיי הנפטרת (בעל/אבא) ותיאורי חול תמציתיים הנוגעים לחייה, כמו גידול ילדים, סבל ממחלה וכו' (תמונה 1).

תמונה 1: כיתוב על מצבה של נפטרת מהזרם החסידי מראשית המאה העשרים (1906),

האימפריה הרוסית

¹ האיסור לקבורת גבר לצד אישה נאכף בעיקר בקהילות סגורות וביישובים יהודיים הומוגניים. עם זאת, קיימים בתי קברות רבים יחסית שבהם איסור זה אינו נאכף ובפרט כאשר מדובר בבני זוג.

² להוציא בתי קברות מסוימים כגון בית הקברות בפרנקפורט.

³ כחלק מתפיסת עיקרי החסידות, החסיד אינו אלא אדם שבו שוכנת האלוהות והוא יכול לגשת לכתבי הקודש ולהגיע לגדולה רוחנית ותורנית ומכאן שמקומו של הפרט בדגש על גברים התחזק.

⁴ בעבודת הדוקטורט של חיים גרטנר מובעת הסתייגות מטענה זו. גרטנר כותב על 'ספרות המצבות' – מרחב שיח משותף, רבני-משכילי. הוא עוסק במובהק ב"לא חסידים" ומדבר על האופן בו חקרו בתי קברות עתיקים. הוא מגלה שהמידע הרשום על המצבות העתיקות כולל מידע ארכיאולוגי ומחקרי על הנפטרים. גרטנר מתייחס בעיקר לאיכות המחקר של אנשי המאה התשע-עשרה ולשיח בין רבנים למשכילים בשאלה כיצד יש לחקור בתי קברות וכיצד לשמרם (גרטנר, 2004).

הבסיס המקובל לנוסח שהופיע על המצבות היהודיות במאה התשע-עשרה היה כדלהלן: בראש המצבה צוינו ראשי התיבות פ"נ (פה נטמן), לאחר מכן הופיעו שם הנפטר, שם אביו ושם משפחתו, תוך הדגשת תארייו, מתחת לשמו הופיע התאריך העברי של יום הפטירה ולבסוף הכיתוב ת.נ.צ.ב.ה (תהא נשמתו צרורה בצרור החיים). על בסיס נוסח זה הולבשו לעתים ציטוטים מן המקרא, תיאורים המפליגים במעלותיו הרוחניות של הנפטר, אירועים ביוגרפיים ועוד (שמיר, 1996; בר-גל ועזריהו, 2005).

בית העלמין בצפת

בית העלמין בצפת משמש כמקום קבורתם של אלפים מתושבי העיר, אך גם כמקום קבורתם של תנאים, אמוראים, אדמו"רים ודמויות מכוננות בהיסטוריה היהודית. כך, בין השאר, קבורים בו ר' משה קורדובר, האר"י הקדוש ור' יוסף קארו. זהו אחד מבתי העלמין הוותיקים ביותר בישראל ואזכורים לקבורה בו מופיעים כבר במאה החמש-עשרה (שור, 1983). עלייתם של מאות חסידים וליטאים לצפת במהלך המאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה הותירה את חותמה בבית העלמין וכך גם השתרשות ההתיישבות החרדית בעיר והתפתחותה לאורך השנים (שם). בהקשר זה, ראוי להבחין בין חסידים ומתנגדים (ליטאים) שהגיעו לעיר בתקופה שקדמה להיווצרות האורתודוקסיה ביהדות, וכל שכן להיווצרות החברה החרדית המאוחרת לה בהרבה, לבין הדיון על החברה החרדית בצפת הנחקרת לענייננו, כחברה הכפופה למטריית הזהות החרדית-אורתודוקסית. הראשונים אינם חרדים, אלא חלק מהחברה היהודית המסורתית שעה שזו עוברת תהליכים משמעותיים שעתידיים להביא ליצירתה של מפת זהות יהודית חדשה החל בעשורים הראשונים של המאה התשע-עשרה (שלמון ואחרים, 2006). עם קום המדינה, התרחב בית העלמין בצפת, הוכשרו בו חלקות חדשות ושטחו נאמד בכ-150 דונם.

כיום, הקבורה החרדית בעיר כמעט ואינה נשענת על חסידים וליטאים שמשפחותיהם הגיעו לעיר עד לשלהי המאה התשע-עשרה, אלא בעיקר על תושבי הקריות החסידיות ברסלב וחב"ד שהגיעו לעיר במהלך שנות השבעים והתשעים של המאה הקודמת, על תושבי הקריה החסידית גור בחצור הגלילית ועל חסידויות נוספות, וכן על קומץ משפחות ליטאיות שעברו להתגורר בעיר במהלך 60 השנים האחרונות (עמיצור, 1998; כהנר, 2009). זאת ועוד, למן שנות התשעים החלו להיקבר בעיר גם חרדים ספרדים המזוהים עם מפלגת ש"ס או עם החסידויות ברסלב וחב"ד. לצד קבוצות אלו, ביקשו ומבקשים להיקבר בבית העלמין הצפתי גם אדמו"רים, רבנים וחסידים מכל רחבי הארץ והעולם, זאת בשל מעמדה הרוחני של העיר ובשל נוכחותם הבולטת של קדושים וידועי שם בתחום התורני והקבלי במקום זה. בהיותו מוקד קבורה למגוון רחב של קבוצות וזרמים בחברה החרדית לאורך השנים, משמש בית עלמין זה מקרה מבחן לחקר הדפוסים הייחודיים והמגמות אשר באים לידי ביטוי בהנצחת נפטרים חרדים בכיתובי המצבות בישראל.

שיטת המחקר

במסגרת המחקר נדגמו 100 מצבות⁵ בחלקות שונות ברחבי בית העלמין הישן והחדש בעיר. שאלות המחקר המרכזיות נגעו במאפייני ההנצחה החרדית בעיר לאורך המאה האחרונה, בהבדלי לשון ההנצחה בין הקבוצות והזרמים השונים בחברה החרדית, בהבדלים המגדריים ובשפת ההנצחה החרדית וייחודיותה, תוך התייחסות למקומה של שפת ההנצחה בעיצוב הזהות התורנית-רוחנית, האידיאית, הקולקטיבית, הקהילתית והמשפחתית.

מהלך המחקר כלל שימוש במתודה כמותית ובניתוח קונסטרוקטיבי ונרטיבי מתוך כוונה לבסס תשתית ראשונית שתאפשר לבחון ולנתח תופעות ודפוסים ייחודיים ללשון ההנצחה על מצבות של נפטרים חרדים במקומות נוספים. מפאת הקושי הכלכלי והלוגיסטי לדגום את כלל המצבות האלה בישראל, ובשל

⁵ לצורך המחקר נעשה שימוש רק ב-100 מצבות, אך תועדו וצולמו כ-100 מצבות נוספות המזוהות עם המגזר החרדי. מצבות אלו רובן ככולן מזוהות עם חב"ד, ברסלב וש"ס – המהווים יחדיו כשני שלישים מכלל החרדים המתגוררים בעיר וברובן ישנן חזרות על נוסחי לשון ומאפיינים הקיימים במצבות מאותן קבוצות שנעשה בהן שימוש במסגרת מחקר זה.

היעדר תיעוד ותשתית מחקרית ראויה בתחום זה, נבחר בית העלמין בצפת, בהיותו מוקד לקבורה חרדית על גווניה וזרמיה בעבר וכיום, כמקרה מבחן לחקר תופעת לשון ההנצחה החרדית במצבות. בשלב הראשון של המחקר מופו, תועדו בכתב וצולמו ריכוזי הקבורה החרדית בבית העלמין הצפתי. בשלב השני נבחר, כאמור, מדגם רחב של 100 מצבות שנותח ניתוח נרטיבי, קונסטרוקטיבי ודה-קונסטרוקטיבי והוזן בתוכנת Excell במטרה לזהות יחסים כלליים בין המשתנים השונים וליצור הכללות. היו קשיים לוגיסטיים באיתור וזיהוי מצבות ישנות ועתיקות שבמקרים רבים כתובתן דהתה. 65% מהמצבות שנדגמו הוקמו בין השנים 1980-2012; 30% הוקמו בין השנים 1900-1979 ו-5% מהמצבות שזוהו כשל נפטרים חרדים הוקמו במהלך המאה התשע-עשרה. באופן דומה, בשל משקלם הנמוך של החרדים הספרדים מכלל החרדים בישראל, ובמידה רבה גם בשל הופעתה המאוחרת של החרדיות הספרדית במדינת ישראל (ליאון, 2009), התהווה קושי לזהות מצבה של חרדי ספרדי.⁶ אחוז המצבות של החרדים הספרדים (יוצאי אסיה ואפריקה) מכלל המצבות שנדגמו הוא 17% בלבד, על אף שמשקלם מכלל האוכלוסייה החרדית בצפת הוא גבוה יותר (למ"ס, מפקד אוכלוסין, 2008). כמו-כן, על אף השאיפה לדגום באופן שווה גברים ונשים, נמצא כי מספרן של מצבות הגברים הניתנות לזיהוי כמצבות של חרדים גבוה ממספרן של מצבות הנשים. לפיכך במחקר זה נדגמו 57 מצבות של גברים חרדים ו-43 מצבות של נשים. זיהוי המצבה ושיוכה למגזר החרדי נקבע בסיוע ובהתאם להכוונת עובדי בית העלמין, בהתאם לשפת הכיתוב על המצבה ולפי מיקומן של חלק מהמצבות בחלקות המיועדות לקבורה של קבוצות חרדיות מסוימות.⁷

במטרה לערוך ניתוח השוואתי בנוגע לשימוש בשפה כאמצעי להנצחה חרדית במצבות, בוצעה במחקר חלוקת יסוד מגדרית (גברים/נשים); עדתית (אשכנזים/ספרדים); קהילתית (זרמים וחסידויות); היסטורית (לאורך השנים). על בסיס חלוקת יסוד זאת המשמשת כאוסף של משתנים בלתי תלויים, נבחנה שפת ההנצחה החרדית במצבות (המשתנה התלוי) והשימוש שנעשה בה לצורך קידום רעיונות שונים ומטרות שונות. שפת ההנצחה החרדית חולקה לקטגוריות הנצחה כלליות ובהן: הנצחת תכונות תורניות-רוחניות; הנצחת הזיקה לאל; הנצחת אלמנטים של טהרה וקדושה הקשורים בנפטר; הנצחת זיקתו למקום, מאורע או תאריך מסוים; הנצחת ייחוסו הקהילתי; הנצחת תכונות נאצלות הקשורות בנפטר; הנצחת נפטרות בזיקה לדמות גברית בחייהן.

ממצאי המחקר

ממצאי המחקר המרכזיים, בהתייחס לכלל הקבוצות שנבחנו, מעידים על נטיית המגזר החרדי לנקוט בנוסחי הנצחה מינימליסטיים, סגפניים, קבועים ולעיתים אף נעשה שימוש במילים ובביטויים ייחודיים למגזר החרדי או לתת-זרם מסוים בו, וכן במילים ובביטויים המסמלים אידיאל תורני כלשהו המצופה מהאדם החרדי בחייו. ממצא זה תקף בעיקר ביחס לכיתוב על מצבות הנפטרים האשכנזים ובמידה פחותה יותר ביחס לנפטרות החרדיות ולנפטרים הספרדים. לרוב, נוסחי ההנצחה החרדיים אינם כוללים לשון פיגורטיבית ואמצעים אמנותיים שתכליתם לפאר ולרומם את הנפטר (תמונה 2). נהפוך הוא, השימוש באמצעים אמנותיים, שהוא מועט (ב-14% מכלל המצבות) ומוגבל בעיקר לנפטרות חרדיות ונפטרים ספרדים, מיועד לפאר את האל ואת מעשיו ולהנציח את מאמציו של הנפטר במהלך חייו להרבות במצוות ובמעשים טובים בקיום אורח חיים יהודי-תורני, תוך שימוש בביטויי כניעה והשפלה והשלמה עם גזירת המוות (דוגמת "עבד", "בחיל וברעדה" ו"יראי").⁸ יתרה מזאת, מקור ההשראה לשיבוץ פסוקים או ליצירת אקרוסטיכונים (אמצעי אמנותי נפוץ במגזר החרדי), על גב המצבה הינו התנ"ך. ראוי להבהיר כי איורים,

⁶ לשם זיהוי חלק מהמצבות הספרדיות-החרדיות נעזרנו ברב בית העלמין, בקבלני המצבות המקומיים ובעובדי המועצה הדתית.

⁷ חלק ניכר מהחלקות החרדיות הייעודיות התפתחו בבית העלמין בצפת באופן אקראי. ברם, ב-20 השנים האחרונות חסידויות חב"ד, ברסלב וגור רכשו חלקות או הוקצו להן חלקות נפרדות לקבורת חסידיהן.

⁸ מלכתחילה אותם ביטויי השפלה וכניעה אפיינו את החברה היהודית של המאה השמונה-עשרה בכללותה. אבל ב-50 השנים האחרונות במרחב הישראלי הדבר מאפיין בעיקר את החברה החרדית אשר בחרה לשמר ביטויים אלו.

שימוש בלשון פיגורטיבית חילונית או יניקה ממקורות הספרות הכללית אסורים לחריטה על מצבות של חרדים בכל הזרמים, ודוגמאות לתופעות מעין אלו אכן לא נמצאו.⁹

תמונה 2: שיבוץ אמצעים אמנותיים בכיתוב מצבות בתוספת הנצחת נספי השואה

בהתייחס להבדלים בין שפת ההנצחה במצבה של נפטר אשכנזי לנפטר ספרדי נמצא כי אצל נפטרים ספרדים אין נוסחי כיתוב קבועים. בקרב נפטרים המזוהים עם ש"ס שמורה למשפחה ולקרובי הנפטר הזכות להכריע מה ייכתב על המצבה, באיזה אופן, גופן והיקף. היעדר מסורת של פיקוח קפדני על תכני ההנצחה במצבות והיעדר לכידות קהילתית הדוקה המאפיינת את הקהילות החסידיות והליטאיות, אפשרו למשפחות הנפטרים החרדים יוצאי אסיה ואפריקה לשבץ בכיתוב המצבה ביטויים אשר אינם מקובלים או נפוצים בהנצחה בקרב האשכנזים. כך למשל, במצבות של נפטרים ספרדים מוזכרת לצד האב וגם אימו של הנפטר – דבר אשר אינו מופיע כלל במצבות של נפטרים אשכנזים ואינו מקובל בחרדיות באירופה (תמונה 3). ממצא מרתק נוסף המאפיין 76% מהמצבות שנבדקו, ובעיקר את קבוצת הנפטרות האשכנזיות, הוא הענקת לגיטימציה או שמא הכשר לנפטר, באמצעות אזכור האב או הבעל בהקשר תורני או רוחני.¹⁰ כך לדוגמה בכיתוב **נ.פ.ה/הצדיקה חנה דבורה/בת הרה"צ (הרב הצדיק) אליעזר גולדבלום זצ"ל** מקבלת הנפטרת ייחוס, מעמד קדושה ולגיטימציה הודות לאביה ולמעמדו בקהילה החסידית אליה השתייכה. מעניין לציין בהקשר זה, כי בקרב נפטרים ספרדים שברובם חזרו בתשובה או התחרדו במהלך 30 השנים האחרונות, אזכור האב לרוב מופיע ללא התואר "רב" על נוסחיו השונים,¹¹ זאת בניגוד לנפטרים אשכנזים שברוב המקרים מקושרים עם דמות פטריארכלית בעלת מעמד תורני גבוה (תמונה 3).

בנוסף, שפת ההנצחה החרדית במצבות של הנפטרים הספרדים נעדרת כל סממן של טראומת השואה וטראומת החיים בצל משטרים אנטישמיים ואנטי-דתיים (ברית המועצות). בתוך כך, ב-41% מהכיתובים על גבי מצבות של נפטרים ספרדים (גברים ונשים), מתואר אורח חיי הנפטר כרווי ייסורים, סבל, מצוקות וקשיים, בעיקר באחרית ימיו. ככל הנראה, כיתוב מעין זה כמעט ואינו מופיע (רק ב-5% מהכיתובים) במצבות של נפטרים אשכנזים, מחשש שיתפרש כטרוניה בפני האל על מה שנגזר משמיים (תמונה 3).¹²

⁹ אך הן רווחות במצבות יהודיות במרחב הליטאי במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה.

¹⁰ ייחוס לאב או לבעל הוא סממן בן-זמננו לכיתוב מצבות חרדי. לעתים אזכור הייחוס תופס שליש מכיתוב המצבה ויש בכך בשום הענקת לגיטימציה וקדושה מקדושתו ויוקרתו התורנית של האב.

¹¹ בקרב החוגים האשכנזיים הייתה זו שגרת לשון עם קודמים משלה שאיננה רלוונטית להורים המסורתיים של החרדים המזרחים שהם דור ראשון לתופעה בארץ.

¹² בקרב הליטאים והחסידיים, הבעת ביקורת או תלונה כלפי האל אינה מקובלת אם כי קיימת.

תמונה 3 : תיאור סבל ואזכור אמו של הנפטר בכיתובי מצבות של חרדים ספרדים

ב-10% מהכיתובים על המצבות שנחקרו, נקשר תאריך הפטירה בתאריך אחר בעל משמעות יהודית-תורנית שהתרחש באותו היום (למשל, שמחת תורה, פרשת בהעלותך או יום כיפור) (תמונה 3). אמנם תופעה זו איננה ייחודית למצבות של חרדים אך תדירות הופעתה במצבות אלה גבוהה יותר ביחס למצבות של נפטרים מסורתיים ודתיים וב-80% מהמקרים מדובר במצבות של נפטרים אשכנזים. בהתייחס להיבט המרחבי, נמצא כי ב-40% מכלל כיתובי המצבות שנחקרו נחקק לצד שם הנפטר גם שם המקום (ולעתים המקומות), בו נולד/פעל/התגורר. אזכור מקום הלידה ו/או מוקד פעילותו של הנפטר על גבי המצבה מאפיין רק את הנצחת הנפטרים האשכנזים, אשר בחלקם הגיעו מאירופה (תמונה 4). אזכור זה הוא בבחינת הנצחת הקהילה היהודית. במקרים אחדים מונצחים נדודיו של הנפטר בגולה עד להגעתו לישראל או לצפת. ב-25% (11 מקרים), מכיתובי המצבות שבהם הופיע אזכור של מיקום לצד שם הנפטר, היה זה בעקבות העלאת עצמותיו של הנפטר מחו"ל או מעיר אחרת בישראל לבית עלמין זה, שכאמור לקבורה בו, לצד גדולי וחשובי המקובלים, האדמו"רים, התנאים והרבנים, יש מעמד מיוחד בקרב חרדים רבים. רוב הנפטרים שעצמותיהם הועלו, הוטסו מארצות אנגלו-סקסיות, אך יש גם כאלה שעצמותיהם הועלו מרומניה וממרוקו. אזכור העלאת העצמות מובא במפורש בכיתוב המצבה: **פ.נ. איש ישר ותם/ר' חיים יוסף בר' יהושע בלומענפלד/כג' אדר תרע"ג/עצמותיו הועלו מרומניה.**

תמונה 4 : אזכורי מיקום ונדודים בכיתוב על מצבה טיפוסית של חסיד (הכוללת הקפדה ופיקוח על נוסח)

עם זאת חשוב לציין כי למעט החרדים, כמעט ולא נותרו קבוצות נוספות בחברה היהודית אשר נוטות לשמר את דפוסי ההנצחה הארכאיים מן המאות השבע-עשרה והתשע-עשרה.

טבלה 1: סממני קדושה וטהרה בהנצחת נפטרים חרדים

נפטרים		נפטרות	
30%	ישר	33%	צנועה
25%	תם	23%	צדקת
16%	צנוע/עניו	14%	החשובה
5%	צדיק	12%	כשרה
3%	דובר אמת	7%	חסודה

עיון נוסף בטבלה 1 מגלה כי בעוד תכונת הצניעות מונצחת ב-40% מכיתובי המצבות של הנפטרות (בפועל המונח חסודה אף הוא נושא ממד של צניעות), הרי שבקרב הנפטרים החרדים תכונת הצניעות מונצחת רק ב-16% מהמצבות. ממצא זה מחזק את הטענה הרווחת במחקר הסוציולוגי לפיה הדרישה לצניעות מאישה חרדית חמורה וקפדנית יותר ביחס לזו הנדרשת מגבר. בשונה מכיתובי המצבות בקרב הנפטרות החרדיות, הכיתובים על מצבות הנפטרים החרדים מנציחים ומדגישים תכונות הקשורות בטוהר מידות וניקיון כפיים: יושרה (30%) ותום (25%), שנתפסות כאידיאל שיש לשאוף אליו וכמעלות מרכזיות הנדרשות מהגבר החרדי. בדומה לנוסח הנצחת הטהרה והקדושה הקבוע בקרב הנפטרות, גם לנפטרים ישנו נוסח קבוע. כך למשל, **פ.נ/איש תם, ישר וירא ה' מנחם מנדל הכהן ב"ר מרדכי גצוביץ' ז"ל**. נוסח קבוע זה תקף בעיקר להנצחה בקרב חסידים אשכנזים ומוגבל לשנים 1980-2012 (תמונה 4).

בדומה להנצחה הכללית בחברה הישראלית, גם בהנצחת הנפטרים במגזר החרדי ניכרים שינויים המלווים באימוץ אופנות חדשות לאורך השנים. כך למשל, בעניין הרחבת התיאור על המצבות והדגשת השמירה על הצניעות, עד המאה העשרים, השימוש בשפה ברוב המצבות היה מינימליסטי, לקוני וסגפני ביותר – ביטוי לאורחות החיים שהתהדרו בהם החרדים דאז שבבסיסם ניצבה ההנחה כי משמעות הקיום היא ברוחני ולא בגשמי, ומכאן שלמצבה, לכיתוב בה ולהרחבה מילולית מפארת, אין מקום בטקסט ההנצחה. מקום להרחבה ולתיאור בכיתוב המצבה נתאפשר רק כאשר היה מדובר באישיות בעלת שיעור קומה או באישיות המקורבת לדמות רוחנית חשובה. בקרב נפטרות חרדיות רווח עד לראשית המאה העשרים השימוש בתארים: האומללה, העלובה, הענייה, המסכנה, הצדקת. שמות אלו נחרטו לפני שם הנפטרות כאות למעמדה ביחס לאל, אך גם במטרה לבטא דוחק כלכלי, קשיים ביטחוניים, בריאותיים וקשיי פרנסה ששררו ביישוב היהודי בעיר במאה התשע-עשרה. ככל שהכיתוב על מצבת הנפטרות כלל יותר ביטויי השפלה וכניעה, כך היא נחשבה צדקת וכשרה יותר. בהקשר זה מעניין לציין, שבקרב הנפטרים מאותה תקופה לא הופיעו ביטויים דומים, אך הופיעו ביטויי כניעה כגון עבד וירא. בחלוף השנים, ביטויי ההשפלה והכניעה שהביאו עמן הנפטרות האשכנזיות ממזרח אירופה פינו את מקומם לטובת ביטויים המדגישים את החשיבות שבשמירה על צניעות. המעבר מביטויי כניעה והשפלה להדגשת הצניעות התרחש בהדרגה ונבע ממספר גורמים:

- א. עלייה במעמדה של האישה החרדית הן במסגרת הקהילתית והן במסגרת המשפחתית.¹⁴
- ב. הקמת ישראל כמדינה חילונית, מערבית ומודרנית הובילה רבים בחברה החרדית לטפח את השמירה על ערך הצניעות שמשנות החמישים הפך למוטיב המרכזי המונצח בכיתובי מצבות של נפטרות (במאה התשע-עשרה צניעות האישה מובנת מאליה במסגרת הקהילה המצומצמת בעיירה בה התגוררו במזרח אירופה).

¹⁴ אם כי נדמה כי הקמת "חברת הלומדים החרדית" בראשית שנות החמישים משמרת ואף מחזקת את המבנה הפטריארכלי של המשפחה החרדית (פרידמן, 1988), עצם הגדרתה של האישה החרדית כ"עזר כנגדו" נותנת בידן של הנשים כוח רב בתוך המשפחה ובקהילה (שלמה, 2005; קפלן, 2007).

בקרב הנפטרים החרדים, רוב ביטויי ההשפלה נותרו כשהיו גם במאה העשרים ובמאה העשרים ואחת. ברם, לצד ביטויי הכניעה שנותרו, כתוצאה מהשתנות אורח החיים והצטרפות הספרדים למגזר החרדי, נוספו ביטויים חדשים לכיתוב המינימליסטי על המצבות. כך למשל, תיאורים המדברים בשבח מעלתו הרוחנית והתורנית של הנפטר: בעל מידות (2%), תלמיד חכם (2%), חינוך למצוות (2%), רודף מצוות (9%), העמיד תלמידים (2%), עסק בתורה (7%). ראוי לציין כי תיאורים בשבח המעלות הרוחניות נוספו במהלך השנים רק לגברים ולא לנשים, שכן הם ורק הם, על-פי היהדות החרדית, נדרשים לעסוק בכתבי הקודש, לעלות במדרגות הרוחניות ולצבור מצוות רבות יותר (תמונות 2, 4).

בהיעדר אפשרות הלכתית ובהיעדר לגיטימציה קהילתית לדבר בשבח מעלתו התורנית של הנפטר, התפתחה למן שנות השישים של המאה העשרים מגמה חדשה בהנצחת הנפטרים שבמסגרתה הכיתוב על גב המצבה גדל, אך הלגיטימציה להרחבתו ניתנה על-ידי קשריה של הנפטר עם אביה ו/או עם בעלה. ב-79% מכלל הכיתובים על מצבותיהן של נפטרות חרדיות, הנפטר מוזכרת בהקשר למעלתו הרוחנית של אביה או של בעלה (רב, רב גדול, רב גדול וצדיק), כאשר חלק ניכר מהמלל ולעיתים רובו מוקדש לתיאור מעמדם הרוחני והקהילתי. ב-25% מהכיתובים על המצבות, הנפטר מתוארת כאשת חיל, ולמעשה גם במקרה זה מוענקת לגיטימציה לעיבוי המלל במצבתה של הנפטר באמצעות בעלה; ב-11% מכיתובי המצבות, הנפטר מתוארת כעטרת בעלה – ביטוי קלסי טרום-מודרני. כלומר, גם כאן מוענקת לה לא רק הלגיטימציה להרחבת המלל אודות קורותיה באמצעות בעלה, אלא מוענקים לה גם כיתובי תשבחות הודות לבעלה, תוך הדגשת הישגיה כמי שמשמשת כעזר כנגדו. דומה אפוא כי הנצחת תפארתה של האישה (עטרה, חיל, החשובה) על מצבתה שלה, מתבצעת לרוב בהקשר פטריארכלי (בעל, אב ולעיתים ייחוס לאדמו"ר ולסב), שבו השפה המאדירה לכאורה את הנפטר, משמשת כבמה להנצחת עליונות הגבר ולהנצחת תלותה ומעמדה הנמוך של האישה גם במותה. בנוסף לכיתובים שהוזכרו, המנציחים את תפארתה של הנפטר, רווחו ורווחות מילים נוספות על מצבות הנשים החרדיות ובהן: הרבנית (אשת הרב) ב-5% ממצבות הנפטרות; חניכה ליראה (את ילדיה) ב-14% מן המצבות, מה שמקנה לאישה אפשרות להרחיב את תוכן המצבה כתלות ביכולתה לתפקד כאם המחנכת ליראה ולאהבת האל (תמונה 5).

תמונה 5 : מצבה של נפטרת אשכנזית הכוללת ייחוס פטריארכלי והנצחת אידיאליים המצופים מנשים

אוסף של תכונות נוספות, המופיע ב-32% מהכיתובים על מצבות שנחקרו, מתייחס לנדבנותו ולרוחב ליבו של הנפטר. בדומה לתכונת הצניעות שהוזכרה, גם נדבנות ורוחב לב נחשבים כאידיאל שהחברה החרדית מתהדרת בו ומנסה להנציח ולקבע כערך חברתי-קהילתי עליון. אידיאל זה מעוגן במסורת היהודית ונחשב כמצווה שעל היהודי לקיימה. לשם טיפוחו אף הושרשו בתודעת החברה היהודית ביטויים ופסוקים שתכליתם עידוד מתן צדקה, כגון "צדקה תציל ממוות" (משלי, יא, ד); "על שלושה דברים העולם עומד: על תורה, על עבודה ועל גמילות חסדים" (מסכת תענית, פרק ד); "כי יהיה בך אביון

מאחד אחיד [...] לא תאמץ לבבך ולא תקפוץ את ירך מאחיד האביון: כי פתח תפתח את ירך לוי" (דברים טו, ז-ט). בחברה החרדית יש לתכונת הנדבנות ולמתן צדקה חשיבות רבה יותר מאשר בקרב האוכלוסייה הכללית בישראל, כאידיאל וכציווי שיש לממש, זאת בשל הדוחק הכלכלי בו נתונות משפחות חרדיות רבות המתאפיינות בתא משפחתי גדול, בהישענות על הכנסה נמוכה ובחובה ובלחץ הקהילתי-תורני המוטל על הגבר להמשיך לעסוק בלימוד תורה. מורכבות זו יצרה רשת מסועפת ומאורגנת של מוסדות תמיכה, גמילות חסדים ועזרה לנזקקים הפועלת בכל הזרמים במגזר החרדי (Stadler, 2006; Eluezer, 1993).

אזכורים המדברים בשבח נדבנותו של הנפטר אינם ייחודיים למגדר מסוים או לעדה מסוימת, ואינם מוגבלים לתקופה מסוימת. הם מופיעים בכיתובי המצבות בכל אחת מהקבוצות שנבחנו, הן בצורה מפורשת, למשל: גומלת חסדים, רודף צדקה וחסד, והן בווריאציות שונות הקשורות במתן צדקה, דוגמת: עסקה בגמילות חסדים, עסקה בצדקה, פועל צדקה, עסק במעשים טובים, תמך בשיבות ובמוסדות תלמוד תורה. ב-45% ממצבות הנפטרים וב-35% ממצבות הנפטרות הופיעו אחד או יותר מהמילים המדברות בשבח נדבנותו של הנפטר. לרוב, במצבות של הנפטרים החרדים תוצג נדבנותו של הנפטר באמצעות שלל מילים וביטויים ותתייחס גם לפעולות נדבה מפורטות ובעלות משמעות רבה ליהדות ולקהילה, כגון: תמך בתלמודי תורה, הקים ישיבות. מנגד, במצבות של הנפטרות, אזכור הצדקה לרוב אינו מבואר או מלווה בהסברים. יתרה מכך, הנפטרת החרדית מתוארת לרוב כמי שגמלה חסד ועסקה בצדק – מילים המכוונות לתרומה סמלית ונמוכה, בעוד שהנפטר החרדי במקרים רבים (21%) מתואר כמי שתמך, תרם ופעל – מילים אשר מכוונות לתרומה כספית גדולה אשר בצדה גם תרומה רוחנית לקהילה כמו הקמת תלמוד תורה (תמונה 5).

סבל, גבורה ושואה

כפי שכבר הוזכר, ממצבות הנפטרים הספרדים נעדרים סממני שואה, פוגרומים ורדיפות שחוו יהודי אירופה במקום מושבם בגולה. בכל המצבות של נפטרים ספרדים שנבחנו לא נמצא כל אזכור למאורע היסטורי-פוליטי אשר הייתה לו השפעה על החברה היהודית בכללותה. תיאורי הגבורה והסבל מוגבלים במצבות אלו למישור האישי (מחלה קשה), המשפחתי (תאונת דרכים) ובמקרים נדירים למישור הקהילתי או העירוני (פיגוע). מנגד, במצבות הנפטרים האשכנזים, מונצחת חוויית השואה והחוויה הקולקטיבית של הסבל, ומשמשת לא אחת כגלעד היחיד להנצחת קרובי משפחה שמקום רציחתם וקבורתם לא נודע.

השואה ואזכור הנפטר כמי שחווה את זוועותיה מונצחים ב-24% מכלל המצבות שנחקרו (כולל מצבות של יוצאי אסיה ואפריקה) ובכ-30% מכלל המצבות האשכנזיות שנחקרו. אזכור השואה נפוץ יותר במצבות של הנפטרות (27%) ופחות באלה של הנפטרים (23%). נוסח הנצחת השואה במצבות של הנפטרים החרדים הינו קבוע, לקוני ורק לעתים נדירות יש בו שינוי תוכני. נוסח זה עשוי להופיע בתחתית הכיתוב המנציח את הנפטר, אך לעתים גם בחלקה האחורי של המצבה – בנפרד מכיתוב ההנצחה. כך או אחרת, הבחירה להנציח במצבה את שם קרובי המשפחה שנספו, מאפשרת לנספים לזכות לקבורה בעלת מיקום מוגדר במרחב, ובכך גם מנציחה את זכרם. על-ידי כך המצבה מתפקדת גם כמעין קבר אחים או גלעד להנצחת הנספים. לדוגמה, על מצבתו של חסיד גור נחרטו המילים **לזכרון עולם: שנספו על קידוש ה' בשואה, יהודה, רבקה, שרגא, אסתר הי"ד (ה' יקום דמם)**. במצבה נוספת נמצא כיתוב בוטה יותר: **לזכרון עולם: דינה והנייה הי"ד שנרצחו על ידי הנאצים ימ"ש (יימח שמם)**.

הנצחת הנספים החקוקה באבן מתעצמת ומקבלת חיזוק כאשר בנוסף לה נחקק על גב המצבה הפתיח המקדים לאזכור שמות הנספים: "לזכרון עולם" (תמונות 2, 3, 4). לצד הנצחת קרובי המשפחה שנרצחו בשואה מונצחת גם הגבורה ושארית הפליטה (תקוות היהדות). כך למשל, במצבה של נפטרת המזוהה עם חסידות צאנז נחקק: **פ.נ/האישה נחמה דוד [...] עמדה בכל תלאות השואה/חממותו של האדמו"ר מצאנז זכר צדיק לברכה**. ברבים מהמקרים בהם הנפטר שרד את השואה, הופיעו בכיתוב על המצבה המילים: ניצל, שרד, ניצח, עמד. זאת ועוד, תיאור גבורת הנפטר במגזר החרדי אינו מוגבל רק לשואה ולעמידה בזוועותיה אלא גם ליכולת לשמור ולקיים את אורח החיים היהודי במסגרות האוסרות

או מדכאות זאת, לא אחת בהקשר של החיים בברית המועצות. כך למשל, במצבה של נפטרת המזוהה עם חסידות חב"ד נחקק: פ.נ/אשה חסודה, צנועה וגומלת חסדים/מרת רבקה לאה ע"ה טברסקי אשת הרה"ח (הרב החשוב) ר' יהושע [...] מקושרת אל כ"ק האדמו"ר הרמ"מ מליובאוויטש זי"ע [...] שמרה על יהדותה ברוסיה מתוך עמידה בנסיגה. במקום אחר, על מצבה של נפטרת המזוהה אף היא עם חב"ד נחקק: מסרה נפשה על תומ"צ (תורה ומצוות) ברוסיה.¹⁵

ייחוס הנפטרים לזרם או לדמות

ב-40% מהכיתובים על מצבות החרדים שנחקרו, שויך הנפטר לקבוצה או לזרם חרדיים מוצהרים כגון חב"ד, ברסלב, צאנז, גור, סקולען, ויזניץ' וליטאים. במקרים אחרים התווסף לכך שיוך או קשר לדמות בעלת מעמד רוחני גבוה דוגמת אדמו"ר, החת"ס סופר או הבעש"ט. כך למשל, נחקק על מצבת נפטר מחסידות סקווירא: פ.נ איש תם וישר מגזע היחס קדושי עליון [...] בן הרב ר' יצחק ז"ל האדמו"ר מסקווירא טברסקי. שיוך הנפטר לגזע הקדושים, בנוסף לשיוכו לדמות רוחנית או לחסידות, נפוץ בעיקר בכיתובים על מצבות של חסידים הרואים בגבר החסידי גזע קדוש מבחינת מעלותיו הרוחניות-תורניות. ייחוס הנפטר לחסידות או לדמות רוחנית כלשהי נפוץ במידה רבה בחסידות חב"ד, שעל רוב מצבותיהם מופיע בכיתוב שם האדמו"ר והחסידות. לשם השוואה, בקרב הנפטרים הספרדים והליטאים תופעה זו אינה נפוצה, כאשר בקרב הספרדים היא אף איננה מקובלת וזיהוי המצבה כשייכת לנפטר חרדי ספרדי מתבצע בסיועו של צוות בית העלמין או על סמך היכרות מוקדמת עם הנפטר. בהקשר זה מעניין לציין, כי חלק מהנפטרים שהם בני עדות המזרח שהצטרפו בשלושת העשורים האחרונים לחסידות ברסלב וחב"ד, בחרו להדגיש זאת בכיתובים על מצבותיהם באמצעות תיאור הקשר בינם לבין החסידות וכן על-ידי חקיקת שם החסידות על גבי המצבה (תמונה 6).

תמונה 6: ייחוס הנפטר לדמות רוחנית

תופעה נוספת המייחדת את הכיתובים על מצבותיהם של החרדים היא מקומה של האם בכיתוב. בעוד שבקרב האשכנזים אזכור שם האם אינו מקובל (פחות מ-3%), הרי שבקרב הספרדים הוא מופיע ב-100% מכיתובי המצבות, בלא קשר להשתייכות לזרם חרדי כלשהו – דבר שרווח גם במצבות של ספרדים שאינם חרדים. תמונה זו נכונה גם ביחס לנפטרות ספרדיות חרדיות וגם רבות שאינן חרדיות. בכיתובי מצבות של נפטרות אשכנזיות אזכור האם נפוץ ורווח, זאת בשל היעדר פיקוח קפדני הנלווה לרוב לקביעת

¹⁵ חשוב לדעת שלחב"ד קשר חזק עם "החוויה" הרוסית של האדמו"ר השישי, דבר שמיוחד לה.

נוסח כיתוב המצבה של נפטר אשכנזי. הדרת האישה או הגבלת הנצחתה במצבתה שלה או של בניה לטובת מה שנתפס כקדוש בחברה החרדית האשכנזית באים לידי ביטוי גם בהימנעות מחקיקה על גב המצבה את הסימנים "יה" (אחד מהשמות המפורשים של האל). תוצריה של הימנעות זו מובילים במקרים רבים לקטיעתן של מילים ולעתים אף לקטיעת שם הנפטר.¹⁶ כך למשל, במקום לחקוק את המילים: אחריה, בניה, דליה נחקקו המילים: אחרי, בני ודלי. העדפת הקדוש והאלוהי על פני הנצחת האישה בשלמות, כמו גם הימנעות מאזכור אמו של הנפטר, הן תופעות שבמצבות נפטרים משנת 2005 ואילך משקלן יורד, אולם ירידה זו ניכרת בעיקר בקרב נפטרות אשכנזיות, חרדים ספרדים ובקרב חלק מנפטרי חב"ד וברסלב (ובעיקר הספרדים שבהם).

דיון השוואתי

תהליכים חברתיים ותרבותיים רבים התחוללו בעשורים האחרונים בחברה החרדית בישראל בכלל ובזו שבצפת בפרט. אלה הותירו את חותמם על כיתובי המצבות וביטאו את רוח התקופה והשינויים, אך פעמים רבות הם גם ביטאו את האידאולוגיה המצופה מהפרט במגזר ואת אשר ראוי להנציח, ולא בהכרח את המצב הקיים בפועל.

מעיון השוואתי בכיתובי מצבות שנחקרו בבית העלמין בצפת, נמצא כי לאורך השנים חלה במגזר החרדי עלייה בפירוט אודות קורותיו של הנפטר, דבר שיש בו משום ביטוי לעלייה בחשיבותו של האינדיבידואל במגזר החרדי. ברם, במקרים רבים, עיבוי הטקסט ההנצחתי על מצבת הנפטר והוספת דברי השבח מתבצעים בחסות לגיטימציה קהילתית (למשל, מקושר לאדמו"ר מלויבאוויטש), תורנית (רודף מצוות, מסרה נפשה על תורה מצוות) או אלוהית (ירא ה'), לגיטימציה המשמשת מעין חותמת הכשר לשינוי הנוסחים הקבועים והמינימליסטיים שאפיינו את כיתובי המצבות של החרדיות האשכנזיות עוד באירופה וכמכשיר לכינון תהליכי פמיניזציה (הצגת האישה כמי שמוסרת נפשה על תומ"צ), אך גם כמכשיר להנצחת השליטה הפטריארכלית (הדרת האישה באמצעות התעלמות מאזכורה, אזכורה באופן חלקי והימנעות מחלוקת דברי שבח לה).

ככלל, בשל היעדר מסורת של פיקוח וסטנדרטיזציה קהילתית בנוגע להנצחת הנפטר, קיים חופש יחסי בכיתובי מצבות של נפטרים ספרדים, בכל הקשור לרעיונות ולתכנים שמשפחת הנפטר מנציחה בכיתובים. לכך יש להוסיף את נטייתן של המסגרות החרדיות הספרדיות להתערב במידה פחותה יחסית – בהשוואה למסגרת האשכנזית – בנעשה בחיי הפרט וכל שכן במותו ובאופן שבו המשפחה בוחרת להנציחו.¹⁷ עצמאות יחסית זאת, בשילוב היעדר מסורות הנצחה חרדיות במגזר זה, יצרה פלורליזם בהנצחה החרדית הספרדית שבאה לידי ביטוי באזכור שם האם ולעתים גם שם האישה לצד יתר הדמויות הגבריות שהוזכרו ובתיאור הביוגרפיה של הנפטר בלא צורך בהענקת לגיטימציה תורנית-קהילתית להרחבת הטקסט ההנצחתי. זאת ועוד, הכיתוב החרדי ספרדי נעדר סממנים טראומתיים הקשורים בשואה ובפוגרומים, אך גדוש בתיאורי סבל אישי שעבר הנפטר במהלך חייו.

מנגד, בכיתובים על מצבות של הנפטרים האשכנזים ניכרים בבירור מספר מאפייני יסוד: (1) מעמדה הרם של הקהילה בחיי הפרט (שיוך לקהילה או לדמות רוחנית); (2) העדפת הנצחת הקולקטיב על פני האינדיבידואל; (3) הדרת האישה מכיתובי הנפטר או קטיעת שמה וקטיעת חלק מכיתוב הנצחתה מחשש לאזכור שם האל במלואו; (4) מעמדה של השואה כמאורע מכונן ברמה האישית, הקהילתית והעל-חרדית; ו- (5) שימוש בשפה סגפנית, כנועה ולקונית המנציחה אידיאלים הנתפסים כנעלים בחברה החרדית האשכנזית כגון צניעות, מתן צדקה, למדנות ותום.

בכיתוב על מצבות של נפטרות אשכנזיות יש אמנם גם פיקוח קהילתי ונוסחים קבועים, אך ניכר כי הם גמישים יותר, בשל שוליותה הרוחנית-התורנית של הנפטרות בהשוואה לנפטר בחברה החרדית.

¹⁶ תופעה זו קיימת באותה מידה גם בקרב גברים, מי ששמו אמציה או זכריה, יכתבו אמצ"י או זכר"י

¹⁷ במסגרת הספרדית בשל היעדר מסורת מושרשת של פיקוח על חיי הפרט בקהילה, למשפחה הספרדית ישנה מידה רבה יותר של חופש בקביעת הנוסח, הסגנון והתוכן.

תוצריה של גמישות זו באים לידי ביטוי בין היתר בפירוט נרחב יותר (מספר רב יותר של מילים על גב המצבה), אודות הנפטר ומעלותיה בהשוואה לנפטר ופירוט אודות אירועים וציוני דרך בחייה או בחיי משפחתה (שואה), וכמובן במתן חופש לדון בנושאים כלליים ובהם התנהלותה כאם, קשריה החברתיים ופעולות ייחודיות שביצעה. ברוב המקרים, הלגיטימציה להרחבת טקסט ההנצחה של הנפטר האשכנזי ניתנת באמצעות דמות פטריארכלית (אב/סב/בעל), שהודות למעמדה הרוחני ולתארים שלה, המתוארים לעתים על פני 50% ואף יותר משטח ההנצחה, זוכה האישה להנצחה מורחבת בעניינה. זאת ועוד, הנפטר, הן בקרב הספרדים והן בקרב האשכנזים, אינה מתוארת בתיאורים רוחניים רשמיים כגון אלו המוענקים לנפטרים, כגון רב, רב גדול, קדוש, שתכליתם הנצחת מעמדו של הנפטר כדמות רוחנית וקדושה. מכאן, אפוא שגם במותה היא נותרת במעמד שאינו שוויוני או קדוש ביחס לגבר, תופעה שהיא במידה רבה המשך טבעי למעמדה בחיים הקהילתיים והמשפחתיים בחברה החרדית.

ביבליוגרפיה

- בקון, ג', שפרבר, ד' וגיימאני, א' (2008). *מחקרים בתולדות יהודי אשכנז*. רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר אילן.
- בר-און, מ' (2000). לזכור ולהזכיר - זיכרון קולקטיבי, קהילות, מורשה וזיכרון. בתוך: מ' ושמיר, א' (עורכים), *דפוסים של הנצחה - אסופת מאמרים*. תל-אביב: הוצאת משרד הביטחון,
- בר-גל, י' ועזריהו, מ' (2005). בתי קברות בישראל. אריאל, 172-171, 78-67.
- גרטר, ח' (2004). רבנות ודיינות בגליציה במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה: טיפולוגיה של הנהגה מסורתית במשבר. ירושלים: האוניברסיטה העברית. (עבודת דוקטור).
- זלקין, מ' (2000). בעלות השחר - ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה התשע-עשרה. ירושלים: מאגנס.
- זלקין, מ' (2002). *ספר עיר ווילנא*. ירושלים: מאגנס.
- כהנר, ל' (2009). התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל. חיפה: אוניברסיטת חיפה. (עבודת דוקטור).
- כ"ץ, י' (2007). לב ואבן: סיפורה של המצבה בבתי הקברות הצבאיים בישראל, 1948-2006. ירושלים: הוצאת משרד הביטחון.
- ליאון, נ' (2009). *חרדיות רכה - התחדשות דתית ביהדות המזרחית*. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- מוזס, ג' (1984). הנצחה, צורך קיומי לאדם. *הד הגן*, 48, 344-333.
- מנדלבאום, ח' (2002). *בית הקברות היהודי בקלווה*. ירושלים: דפוס העיר העתיקה.
- סמט, מ' (2005). *חדש אסור מן התורה פרקים בתולדות האורתודוקסיה*. ירושלים: הוצאת כרמל.
- סיוון, ע' (1991). *דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון*. ירושלים: הוצאת מערכות, משרד הביטחון.
- עזריהו, מ' (1995). *פולחני מדינה*. באר שבע: המרכז למורשת בן-גוריון והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון.
- עזריהו, מ' (1998). ההיסטוריה של ההנצחה. בתוך: שמיר, א' (עורכת). *הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי זיכרון*. תל-אביב: עם עובד.
- עזריהו, מ' (2005). *תל אביב האמיתית*. ירושלים: מוסד ביאליק.
- עמיצור, ח' (1998). *צפת וכל נתיבותיה*. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- פרידמן, מ' (1988). *האישה החרדית*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- צור, מ' (1999). בית הקברות בכנרת. אריאל, 136-135, 180-187.
- צור, מ' (2005). תרבות הזכרון וההנצחה בראשית ההתיישבות. אריאל, 172-171, 18-11.
- קפלן, ק' (2007). *בסוד השיח החרדי*, 197-241. ירושלים: מכון זלמן שזר לתולדות המדינה.
- שור, נ' (1983). *תולדות צפת*. תל-אביב: עם עובד-דביר.
- שטמפר, ש' (2005). *הישיבה הליטאית בהתהוותה*. ירושלים: הוצאת זלמן שזר.
- שילר, א, ויזרעאל, ר' (2005). מצבות הקבורה, תולדותיהן ואופיין. אריאל, 172-171, 82-79.
- שלמה, י' (2005). נשים חרדיות בין שני עולמות. *מפנה*, 47-46.

- שלמון, י', רביצקי, א' ופריזגר, א' (עורכים). (2006). *אורתודוקסיה יהודית: היבטים חדשים*. ירושלים: מאגנס.
- שמיר, א' (1996). *הנצחה וזיכרון*. תל-אביב: עם עובד.
- Baumel, D. (1995). "In everlasting memory": Individual and communal Holocaust commemoration in Israel. *Israel Affairs* 1(3), 146-170.
- Baumel, D. (2005). *Sacred speakers: language and culture among the Haredim*. New York: Berghahn books.
- Borg, A. (1991). *War Memorials: from Antiquity to Present*. New-York: Leo Cooper.
- Eluezer D.J. (1993). The Role of Nonprofit Organizations Among The "Haredi" Jewish Community in Israel. *Social Work and Policy in Israel*. 7-8, 45-56.
- Miller, W.L. (2005). *Jewish Cemeteries, Synagogues and Mass Grave Sites in Ukraine*. Washington: United States Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad.
- Rosen, M. (1994). *Hasköy Cemetery: Typology of Stones*. Tel-Aviv: Center for Judaic Studies.
- Stadler, N. (2006). Terror, Corpse Symbolism and Taboo Violation: the 'Haredi Disaster Victim Identification Team in Israel' (ZAKA), *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 12(4), 837-858

ראיונות

- אביכזר שמעון, רב בית העלמין, 17.04.2012 ; 24.04.2012. ריאיון אישי, צפת.
- יוזגוף חיים, קבלן מצבות בצפת, 20.03.2012 ; 13.03.2012. ריאיון אישי, צפת.

מקורות אלקטרוניים

- אתר חדשות צופר, 2007. נדלה ב-12.04.2012 www.tsofar.com/zofar/see_article.asp?id=5724
- לשכה מרכזית לסטטיסטיקה (2008). מפקד אוכלוסין – צפת: יהודים לפי יבשת מוצא www.cbs.gov.il/www/mifkad/mifkad_2008/profiles/rep_h_8000000000000.pdf
- פוגלמן, ש' (08.07.2011). בית הקברות טרומפלדור: סמל סטטוס של המתים. בתוך: הארץ (גרסה אלקטרונית). נדלה ב-03.05.2012 www.haaretz.co.il/misc/1.1179780

